

Wróbel, Marta

Antoni Hipolit Wieczorek (1844-1906) : rys biograficzny białostockiego fabrykanta i dzieje jego zakładu (do 1906 r.) = Antoni Hipolit Wieczorek (1844-1906). A Short Biography of the Białystok Factory Owner and the History of His Plant (till 1906)

"Rocznik Białostocki", 19, 2014, s. [107]-135

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marta Wróbel

Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne
w Białymstoku

Antoni Hipolit Wieczorek (1844–1906)
Rys biograficzny białostockiego fabrykanta
i dzieje jego zakładu (do 1906 r.)

W drugiej połowie XIX w. w Białymstoku, słusnie słynącym z kwitnącego przemysłu włókienniczego, *Машиностроительный и Чугунолитейный Заводъ* Antoniego Hipolita Wieczorka był przysłowiowym strzałem w dziesiątkę. Fabrykant, który zbudował owo dochodowe przedsiębiorstwo i swoją działalnością na trwałe wpisał się w dzieje miasta, wciąż nie doczekał się szczegółowej biografii¹. Niniejszym rysem historycznym autorka chce poszerzyć skromne do tej pory badania poświęcone Wieczorkowi i jego zakładowi, wykorzystując nieeksploatowane jeszcze źródła archiwalne.

Zasadnicze ramy chronologiczne tekstu wyznaczają lata 1844–1906 tj. daty urodzin i śmierci przemysłowca, z niewielkim wyjątkiem dotyczącym omówienia losów fabryki po 1906 r. Zasięg terytorialny pracy pokrył się z przebiegiem życiowej ścieżki bohatera artykułu. Objął obszar znajdującej się pod zaborem pruskim Wielkopolski, a następnie tereny zachodniej części guberni grodzieńskiej Cesarstwa Rosyjskiego, w tym zwłaszcza powiatowego miasta Białystok.

Wykorzystane materiały źródłowe w miarę możliwości zostały scharakteryzowane w toku pracy. Najbardziej eksploatowanymi były archiwalia pochodzące z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku. Zespoły akt stanu cywilnego białostockich parafii rzymskokatolickiej i ewangelickiej posłużyły odtworzeniu faktów

¹ Odwołania do dotychczasowej literatury i źródeł archiwalnych w dalszej części tekstu.

z życia rodzinnego Antoniego Wieczorka, natomiast akta notariuszy białostockich i Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie dały wgląd w kształtowanie się nieruchomości fabrycznych. Informacje te uzupełnił zbiór duplikatów ksiąg metrykalnych dekanatów Białystok i Grodno z Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku, parafii Rogoźno z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, a także wartościowy plan posesji zakładu z 1909 r., pozyskany z zasobu Państwowego Historycznego Archiwum Białorusi w Grodnie. Wielu ciekawych wątków dostarczyła dziewiętnasto- i dwudziestowieczna prasa, publikacje gubernialne, okolicznościowe druki i programy szkolne.

Młodość fabrykanta

Antoni Hipolit Wieczorek (il. 1) urodził się 19 stycznia 1844 r.² w Rogoźnie, czterotysięcznym mieście na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W XVIII w. był to znaczący ośrodek sukienniczy Wielkopolski, który podupadł w kolejnym stuleciu. Mieszkańcy, szukając innego źródła zarobku, zakładali warsztaty rzemieślnicze. W XIX w. większość z nich rozpoczęła produkcję narzędzi i maszyn przeznaczonych dla rolnictwa i przedsiębiorstw przetwarzających płody rolne³. Być może miało to wpływ na wybór kierunku kształcenia Antoniego.

Nie wiadomo czym zajmował się jego ojciec. Mieszczanin Wojciech Wieczorek był jednak człowiekiem na tyle zamożnym, by sprostac kosztom wykształcenia synów. Matką Antoniego była Józefa z domu Dzieszkiewicz. 29 stycznia chłopca ochrzczono w rogozińskim kościele parafialnym pw. św. Wita⁴.

Antoni z pewnością miał młodszego brata Wojciecha (ur. ok. 1855 r.)⁵, który wraz z nim opuścił Wielkopolskę i udał się do odległego Białegostoku (il. 2). Prawdopodobnie do rodzeństwa Wieczorków należał również Roman, urodzony w 1839 r.

² Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), Księgi metrykalne katolickie, sygn. PM 252/11, s. 384, poz. 6. Warto odnotować, że na rodzinnym grobowcu Wieczorków na cmentarzu farnym w Białymstoku widnieje data urodzin 17 stycznia.

³ *Dzieje Rogoźna*, red. Z. Boras, Poznań 1993, s. 110–111, 129.

⁴ AAP, Księgi metrykalne katolickie, sygn. PM 252/11, s. 384, poz. 6.

⁵ Data przyjęta na podstawie inskrypcji na nagrobku Wojciecha Wieczorka znajdującego się na cmentarzu farnym w Białymstoku.

w Rogoźnie. W 1863 r. ukończył on poznańskie gimnazjum im. św. Marii Magdaleny (tzw. Marynkę), po czym studiował filozofię i medycynę we Wrocławiu. W latach 1864–1868 należał do wrocławskiego Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego. 15 marca 1869 r. obronił dysertację pt. *O resekcji łokcia* na Wydziale Medycyny Uniwersytetu Wrocławskiego. Oprócz praktyki lekarskiej w latach 1892–1905 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁶.

Z rogozińskich Wieczorków wywodził się również Józef, następny uczeń popularnej „Marynki”, którą ukończył w 1870 r. Po maturze zamierzał podjąć studia teologiczne w Poznaniu⁷. Nie mamy jednak pewności, czy był potomkiem Wojciecha i Józefy.

Brak informacji gdzie Antoni Wieczorek odebrał elementarne wykształcenie. W roku szkolnym 1856/1857 rozpoczął naukę w poznańskim gimnazjum św. Marii Magdaleny i ukończył pełen kurs w 1865 r.⁸ Będąc w klasie trzeciej niższej (1858/1859) został nagrodzony jako uczeń „celujący pilnością i obyczajami”. Wyróżnionych w ten sposób gimnazjalistów corocznie obdarowywano książkami, obrazami, mapami lub globusami⁹.

W kolejnych latach Antoni zaangażował się w działalność patriotyczną. Pod pseudonimem Zdobysław został członkiem zawiązanego w 1861 r. tajnego Towarzystwa Narodowego. W poznańskim gimnazjum powstał oddział organizacji pod nazwą Koła Kościuszki, skupiający zdolnych uczniów najwyższych klas (tj. prymy i sekundy) o przekonaniach narodowych. Zebrania odbywały się w związanym z gimnazjum alumnacie, gdzie poza omawianiem bieżących spraw, odczytywano referaty z historii i literatury polskiej czy przygotowywano obchody rocznic narodowych.

8 listopada 1862 r. nakryto 28 uczniów podczas spotkania w alumnacie, a policja pruska skonfiskowała wszelkie akta organizacji. Członków tajnego stowa-

⁶ *Program Królewskiego Gimnazjum Ś. Maryi Magdal. na rok szkolny 1862/1863*, Poznań 1863, s. 9–10; *Verzeichnis der Breslauer Universitätsschriften 1811–1885 mit einem Anhang enthaltend die Ausserordentlichen und Ehrenpromotionen sowie die Diplomerneuerungen im Auftrage der Königlichen und Universitäts-Bibliothek zu Breslau bearbeitet von Karl Pretzsch*, Breslau 1905, s. 131; *Absolwenci gimnazjum i liceum świętej Marii Magdaleny w Poznaniu 1805–1950*, oprac. A. Białobłocki, Poznań 1995, s. 140.

⁷ *Program Królewskiego Gimnazjum Ś. Maryi Magdal. na rok szkolny 1869/1870*, Poznań 1870, s. 13–14, 21–22; *Absolwenci gimnazjum...*, s. 140.

⁸ *Absolwenci gimnazjum...*, s. 139–140.

⁹ *Program Królewskiego Gimnazjum Ś. Maryi Magdal. na rok szkolny 1859/1860*, Poznań 1860, s. 12.

rzyszenia osądzono na początku 1863 r., wydając wyroki więzienia sięgające jednego miesiąca. W ramach tychże, 7 marca skazano Antoniego na trzy dni więzienia, a Romana Wieczorka (brata) – na jeden dzień. Wkrótce po rozprawie konferencja nauczycielska gimnazjum Marii Magdaleny zdecydowała, aby dodatkowo ukarać uczniów kilkugodzinnym karcerem i utratą szkolnych przywilejów. Część gimnazjalistów wydalono, a niektórzy sami odeszli ze szkoły¹⁰. Prawdopodobnie Antoni podporządkował się karze, gdyż edukację ukończył dopiero w 1865 r.

Następne lata poświęcił na zdobycie specjalistycznego wykształcenia, zapewne w dziedzinie budowy maszyn, „w instytucjach Westfalii i Saksonii”¹¹. Najpopularniejsze szkoły politechniczne w ówczesnych Prusach mieściły się w Karlsruhe, Monachium, Stuttgarcie, Darmstadt, Hanowerze i Dreźnie. Studiujący mieli również możliwość kształcenia w więcej niż jednym ośrodku¹². W całej późniejszej pracy Wieczorek korzystał ze zdobytej wiedzy i inwestował w nowe technologie, przez co jego wyroby dla branży włókienniczej i kolei były znane w całym Imperium Rosyjskim¹³.

W rodzimym Poznańskim przedstawiciele inteligencji technicznej polskiego pochodzenia znajdowali mniejsze uznanie w oczach władz państwowych niż Niemieccy architekci i inżynierowie. Szanse na zrobienie kariery ograniczał także brak kapitału na rozwinięcie interesu. „Dziś chociaż mamy nieraz technicznie wykształconych chemików, maszynistów itd. – podkreślał publicysta na łamach „Dziennika Poznańskiego” – ale ci nie mają majątku i nie mogą sami nic zdziałać, idą w posługę do Eisenach, **Białegostoku** [wyróżnienie – M.W.] i Bóg wie gdzie jeszcze”¹⁴. Przypuszczalnie również Antoni Wieczorek, powodowany podobnymi trudnościami, zdecydował się wyjechać do Rosji¹⁵.

¹⁰ T. Eustachiewicz, *Młodzież wielkopolska na tle lat 1861–1864*, Poznań 1932, s. 8, 11, 15, 17, 26, 33, 37, 74; *Absolwenci gimnazjum...*, s. 139–140.

¹¹ Ś.p. Antoni Wieczorek, „Tygodnik Ilustrowany” 14 IV 1906, s. 287 (nekrolog).

¹² W. Molik, *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009, s. 163–165, 417–419.

¹³ Ś.p. Antoni Wieczorek..., s. 287.

¹⁴ Cytat z „Dziennika Poznańskiego” z 1881 r., nr 243 za: W. Molik, dz. cyt., s. 106–108.

¹⁵ Jak wspominał radny białostocki Franciszek Gliński w 1906 r.: „Onegdaj zmarł tu właściciel fabryki maszyn i odlewni, ś.p. Antoni Wieczorek [...]. Przybył do Białegostoku przed 30 z górą laty ubogim młodzieńcem, dzisiaj pozostawia po sobie dobra niemałe oraz fabrykę, kilkaset zatrudniającą braci naszej” (F. Gliński, *W Białymstoku*, „Kurier Litewski” 1[14] III 1906, s. 2).

Początki kariery

Jako przemysłowiec w guberni grodzieńskiej Cesarstwa Rosyjskiego zadebiutował w latach siedemdziesiątych XIX w. Wraz z płockim ziemianinem, inżynierem Adolfem Świącickim, postanowił podźwignąć nieczynną fabrykę w Krzywej, w majątku dojlidzkim barona Aleksandra Krusensterna. Krzywa (bądź Krzywe) była zlokalizowana na południe od Białegostoku, na terenie współczesnych ogródków działkowych przy dzisiejszej ul. Konstantego Ciołkowskiego. Kolonia *Кривое* (potem *Кривая*) jest widoczna na mapach topograficznych okolic miasta Białegostoku z 1825 r.¹⁶ oraz guberni grodzieńskiej z 1866 r.¹⁷ Bardziej szczegółowy dziewiętnastowieczny plan pokazuje zabudowania fabryczne, rozmieszczone wzdłuż drogi łączącej szosę do Bielska (obecnie ul. Adama Mickiewicza) z Dojlidami¹⁸. Jeszcze w latach trzydziestych XX w. budynki te, określane jako folwark Krzywe, były siedzibą fabryki¹⁹.

W 1865 r. dwaj berlińscy przedsiębiorcy o nazwiskach Meiner i Nitner założyli tam zakład z zamiarem wytwarzania maszyn parowych, jednak zbankrutowali²⁰. Firma A. Wieczorka i A. Świącickiego w pewnym sensie kontynuowała tę działalność, a rok 1865 przywoływano potem w nagłówkach fabrycznej papeterii jako datę powstania fabryki²¹. Początkowo (od 1874 r.) wzięli zakład w dzierżawę. Jak pisał współczesny im autor, „z nadzwyczaj małym funduszem i tylko [...] wytrwałą pracą”²² fabryka maszyn i odlewów²³ rozwijała się, produkując różne elementy na potrzeby kolei brzesko-grajewskiej, narzędzia rolnicze i maszyny sukiennicze. Była

¹⁶ *Topograficzna mapa okolic obwodowego miasta Białegostoku sporządzona [...] w 1825 r. przez PP. oficerów sztabu generalnego, skala 1:41000*, ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Wojenno-Historycznego Archiwum w Moskwie (f. 846, op. 16, d. 21757), publikowana w: „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1996, z. 2.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Kolekcja map topograficznych i ogólnych 1823–1950, sygn. 90/4.

¹⁸ Por. *Plan Białegostoku z 1886 r. ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Wojenno-Historycznego Archiwum w Moskwie* (f. 349, op. 3, d. 4442), publikowany w: M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009, s. 121.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Zbiór map topograficznych z terenu woj. białostockiego, sygn. 3a. Dzisiaj reliktem po dawnej osadzie jest nazwa ulicy – Pod Krzywą.

²⁰ X.Y.Z. [W.A. Sułkowski], *Kartka z dziejów kościoła katolickiego w Polsce rosyjskiej*, t. 2, Kraków 1889, s. 345.

²¹ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie (dalej: NHAB w Grodnie), f. 8, op. 2, d. 1920, k. 108.

²² X.Y.Z., dz. cyt., s. 345.

²³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa 1883, s. 799.

to działalność na tyle efektywna, że w 1877 r. spółka „A. Świącicki i A. Wieczorek” kupiła fabrykę w Krzywej na własność. Po śmierci współnika, od 1878 r. Antoni sam musiał podjąć ciężar prowadzenia interesu²⁴.

Zakład stopniowo wyrastał na jeden z największych w regionie. Nabywcami wyrobów byli przedsiębiorcy wyposażający swe fabryki i zakłady rzemieślnicze, o czym świadczą zachowane inwentarze ruchomości różnych zakładów²⁵. Nie brakło jednak zwykłych obywateli potrzebujących maszyn rolniczych, wyposażenia gospodarstwa domowego, metalowej galanterii czy ozdobnych odlewów stosowanych przy wykańczaniu budynków wewnątrz i na zewnątrz. Zapotrzebowaniu na przedmioty codziennego użytku wykonane z żeliwa sprzyjała moda. Do dnia dzisiejszego żeliwne krzyże, nagrobki i ogrodzenia sygnowane tabliczką z napisem: „A. Wieczorek Białystok” zdobią podlaskie i grodzieńskie cmentarze²⁶.

Przychylny fabrykantowi komentator, w cytowanym wyżej opisie z lat osiemdziesiątych XIX w., wspominał:

„[Wieczorek] posprowadzał wyborne tokarnie i inne maszyny, potrzebne do dokładnej roboty, a teraz ma tokarni już 20, może więc wyrabiać dużo i dobrze. Z początku miał instruktorów z Austrii, nim wyrobił z żywiołu miejscowego rzemieślników, których teraz zajmuje około stu”²⁷.

W 1880 r. według oficjalnych statystyk zatrudniał 63 pracowników, a wśród nich stolarzy, ślusarzy, malarzy, tokarzy, modelarzy i odlewników, osiągając roczne dochody rzędu 50–60 tys. rubli²⁸.

²⁴ X.Y.Z., dz. cyt., s. 345.

²⁵ Przykładowo w 1935 r. na wyposażeniu fabryki Nowika przy ul. Mickiewicza w Białymstoku znajdowały się: maszyna do suszenia, sześć postrzygarek, wycimaczka, dwa zgrzeblarki i wilk mieszacz – wszystko wyroby Wieczorka (APB, Białostockie Towarzystwo Elektryczności Spółka Akcyjna w Białymstoku, sygn. 15, k. 10–11v); w 1930 r. firma „Jakub A.B. Markus” przy ul. Jurowieckiej 29 posiadała na wyposażeniu trzy zgrzeblarki z zakładu Wieczorka (APB, Akta notariusza Józefa Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 24, k. 31v–32).

²⁶ Szerzej na ten temat zob.: M. Sokół, *Krzyże i nagrobki żeliwne produkowane w Białymstoku w 2. połowie XIX i na początku XX w. na wybranych przykładach wyrobów fabryki Antoniego Wieczorka*, w: *Zeszyty Naukowe Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu w Białymstoku*, cz. 2, red. K. Dobrogowska i in., Białystok 2009, s. 19–30.

²⁷ X.Y.Z., dz. cyt., s. 345. Opis w całości cytuje: G. Ryżewski, *Wprowadzenie*, w: *Białystok Manchester Północy*, red. A. Kułak, Białystok 2010, s. 35–36.

²⁸ *Słownik geograficzny...*, s. 799; S. Kalabiński, *Z dziejów położenia klasy robotniczej białostockiego okręgu przemysłowego w latach 1861–1914*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 3, Warszawa 1972, s. 148;

„Aby mieć najlepsze systemy maszyn posprowadzał z najznakomitszych fabryk zagranicznych maszyny na modele i sumiennie je naśladowuje, używając wyborowego materiału. Wyrabia nie tylko wszelkie narzędzia rolnicze, młocarnie, szarpacze, wialnie itp., ale także transmisje, pompy, tartaki, młyny, pomniki, balkony i rozmaite maszyny do browarów, gorzelnii, cukrowni itd. Firma A. Wieczorka, jak wiele innych, służy za przykład, że brak kapitałów nie powinien nas powstrzymywać od fachu przemysłowego i handlu”²⁹.

Życie rodzinne i towarzyskie

U schyłku lat siedemdziesiątych XIX w. ponad trzydziestoletni kawaler Wieczorek postanowił poślubić dziesięć lat młodszą Annę Hildę Jansen, wywodzącą się z rodziny pruskich sukienników, osiadłych w 1855 r. w Supraślu³⁰. Trudno powiedzieć czy było to „małżeństwo z rozsądku”, mające zapewnić budującemu swą pozycję fabrykantowi wsparcie liczącej się przemysłowej rodziny.

Panna młoda była wyznania ewangelickiego, co stwarzało pewne komplikacje. W świetle obowiązującego prawa państwowego, regulującego kwestię małżeństw mieszanych wyznaniowo, związek należało zawrzeć w obrzędku narzeczonej. Przyszli małżonkowie mogli porozumieć się w sprawie wychowania dzieci, jednak generalnie synowie przyjmowali wyznanie ojca, a córki – wyznanie matki. Inne stanowisko reprezentował Kościół rzymskokatolicki. Dopuszczał małżeństwo mieszane wyłącznie po uzyskaniu dyspensy, której warunkiem były składane przez narzeczonych deklaracje. Strona niekatolicka zobowiązywała się do zapewnienia swobody wyznaniowej stronie katolickiej, a także ochrzczenia i wychowania w tym obrzędku wspólnych dzieci. Chcący wstąpić w mieszane małżeństwo katolik deklarował, że będzie starał się nakłonić współmałżonka do nawrócenia³¹. Nie wiadomo czy Anto-

J. Rozmus, J. Gordziejew, *Cmentarz farny w Grodnie 1792–1939*, Kraków 1999, s. 73.

²⁹ X.Y.Z., dz. cyt., s. 345. Opis w całości cytuje: G. Ryżewski, dz. cyt., s. 35–36.

³⁰ M. Dolistowska, *Tak zwany Dom Jansena w Supraślu i jego nieznaną historią*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 2, s. 122–124.

³¹ Problematykę małżeństw katolicko-ewangelickich w Łodzi poruszały m.in. S. Kowalska-Glikman, *Małżeństwa mieszane w Królestwie Polskim. Problemy asymilacji i integracji społecznej*, „Kwartalnik Historyczny” 1977, nr 84, z. 2, s. 326–331; J. Żyndul, *Małżeństwa mieszane w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku do 1939 r.*, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, t. 8, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2004, s. 201–215.

ni Wieczorek uzyskał dyspensę, jednak tak ślub, jak i chrzty obojga dzieci z małżeństwa z Anną Jansen miały miejsce w białostockim kościele ewangelickim pw. św. Jana.

Narzeczeni pobrali się 5 grudnia 1876 r.³² 6 września 1877 r. na świat przyszła córka Wieczorków – Halina Antonia, ochrzczona 23 listopada. Rodzicami chrzestnymi dziewczynki byli założyciel supraskiej fabryki Johann Jansen (najprawdopodobniej ojciec Anny) oraz Halina Wieczorek z domu Szczaniecka³³. Po pięciu miesiącach Halina Antonia zmarła na zapalenie oskrzeli i 3 lutego 1878 r. została pochowana na cmentarzu ewangelickim przy ul. Suraskiej w Białymstoku³⁴.

4 grudnia 1878 r. małżonkowie doczekali się syna Romana Alfreda, który jako pierwszy potomek Antoniego Wieczorka przyszedł na świat w Krzywej. Można się domyślać, że jego ojciec wybudował w sąsiedztwie zakładu dom dla rozrastającej się rodziny. W akcie chrztu chłopca, udzielonego 29 kwietnia 1879 r., Antoniego Wieczorka określono jako właściciela fabryki maszyn („Mashinen Fabrikbesitzer”)³⁵. Pół roku później, 29 października 1879 r., Wieczorek przedwcześnie owdowiał. Anna zmarła w Krzywej w wieku 22 lat i spoczęła, być może obok córki, na białostockiej nekropolii³⁶. Tylko sukcesy na polu biznesowym mogły nieść pewną pociechę w rodzinnej tragedii Antoniego Wieczorka.

Po upływie żałoby fabrykant ponownie wstąpił w związek małżeński. 21 lutego 1881 r. w grodzieńskiej świątyni pw. Znalezienia Krzyża Świętego poślubił dziewiętnastoletnią Julię Kunc. Panna młoda była córką pochodzącego z Austrii Józefa Kunca, prowadzącego od lat sześćdziesiątych XIX w. browar w Grodnie³⁷ oraz Anny z Belmanów³⁸.

Interesującym byłoby zbadanie czy małżeństwo Wieczorka z Kuncówną nie było pokłosiem biznesowej współpracy fabrykanta z jej ojcem. Warto wspomnieć, że w kolejnych dziesięcioleciach teść Antoniego osiągnął znaczącą pozycję

³² APB, Akta Stanu Cywilnego (dalej: ASC) Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku, sygn. 6, k. 53v. Od tego miejsca daty podane według kalendarza juliańskiego.

³³ Tamże, k. 79.

³⁴ APB, ASC Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku, sygn. 7, k. 39v–40.

³⁵ Tamże, sygn. 8, k. 13.

³⁶ Tamże, k. 53v–54.

³⁷ П.А. Орлов, *Указатель фабрик Европейской России и Царства Польского*, Petersburg 1887, s. 576.

³⁸ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB), Выписы метрической книги Гродненской побернардинсой римско-католической приходской церкви [...] о бракосочетавшихся [...] 1881 г., k. 119v.

w Grodnie. W 1890 r. był kandydatem do gubernialnego urzędu podatkowego. W 1902 r. wzmiankowano go w składzie grodzieńskiego urzędu do spraw podatku kwaterunkowego oraz jako członka zarządu ochotniczej straży pożarnej w Grodnie. W 1906 r. Kunc, członek rady miejskiej, został delegowany do powiatowego urzędu do spraw wymiaru podatku przemysłowego³⁹. Tylko jego zakład piwowarski, wraz z dojlidzkim, wyliczono na kartach pamiątkowego wydawnictwa wydanego na stulecie istnienia guberni grodzieńskiej⁴⁰. Po śmierci Antoniego Wieczorka w zarządzie firmy aktywnie uczestniczył Wacław, brat Julii (o czym dalej).

Julia zaopiekowała się pasierbem Romanem i urodziła Antoniemu pięcioro dzieci. Trzy córki: Stefania (ur. 5 kwietnia 1882 r.)⁴¹, Zofia (ur. 6 lipca 1886 r.)⁴² i Julia (ur. 30 czerwca 1888 r.)⁴³ przyszły na świat w Krzywej, młodsi synowie – Antoni (ur. 5 grudnia 1889 r.)⁴⁴ (il. 3) i Alfred (ur. 22 grudnia 1892 r.)⁴⁵ – w fabrykanckiej rezydencji przy ul. Nowoszosowej (obecnie ul. Kolejowa) w Białymstoku.

Szczegóły dotyczące relacji rodzinnych Antoniego Wieczorka przedstawia il. 4. Częste omyłki pojawiające się w literaturze⁴⁶, związane z identyfikacją poszczególnych członków białostockiej gałęzi rodu, wymagają komentarza. Z wyjątkiem wymienionych wyżej dzieci, Antoni nie posiadał więcej potomstwa. Synem Antoniego nie był podporucznik 42. Pułku Piechoty, inżynier Aleksander Wieczorek, zamordowany wraz z Antonim Wieczorkiem juniorem w 1940 r. w Katyniu. Obaj upamiętnieni są na rodzinnym nagrobku na białostockim cmentarzu farnym, jednak Aleksander (ur. 9 kwietnia 1908 r.) prawdopodobnie był synem Romana i wnu-

³⁹ *Памятная книжка Гродненской губернии на 1890 годъ*, Grodno 1890, s. 36; *Памятная книжка Гродненской губернии на 1902 годъ*, Grodno 1902, s. 36, 55; *Памятная книжка Гродненской губернии на 1906 годъ*, Grodno 1906, s. 37, 275.

⁴⁰ Л. Солоневичъ, *Краткий исторический очеркъ Гродненской губернии за сто лѣтъ ея существованія 1802–1902*, Grodno 1901, s. 103.

⁴¹ ААВ, Выписы метрической книги Белостокской римско-католической приходской церкви [...] о родившихся [...] 1882 г., к. 145v–146.

⁴² ААВ, Выписы метрической книги Белостокской римско-католической приходской церкви [...] о родившихся [...] 1887 г., к. 23v–24.

⁴³ ААВ, Выписы метрической книги Белостокской римско-католической приходской церкви [...] о родившихся [...] 1889 г., к. 121v–122.

⁴⁴ АРБ, АСC Парafii Rzymkokatolickiej w Białymstoku, sygn. 1, k. 162v–163.

⁴⁵ Тамże, sygn. 3, k. 2v–3.

⁴⁶ *Historia Białegostoku*, red. A. Dobroński, Białystok 2012, s. 304; J.T. Sosnowski, *Cmentarz farny w Białymstoku. Historia, indeks pochowanych*, Białystok 2012, s. 16.

kiem Antoniego⁴⁷. Los ofiar sowieckiego reżimu stał się także udziałem Alfreda, najmłodszego syna Antoniego, aresztowanego i rozstrzelanego 3 sierpnia 1937 r. w Swierdłowsku (obecnie miasto rosyjskie Jekaterynburg)⁴⁸.

Kolejne akty chrztów potomstwa Wieczorka ujawniają nie tylko zmianę miejsca zamieszkania rodziny, ale i krąg znajomych oraz rosnącą pozycję zawodową Antoniego. Zwracają uwagę kontakty z sukienniczym rodem Hasbachów, zadzierżgnięte być może w latach prowadzenia „po sąsiedzku” interesów w dobrach dojlidzkich. Podobnie jak Świącicki i Wieczorek w Krzywej, w 1874 r. Ewald Hasbach wydzierżawił w Dojlidach majątek pod budowę swojego zakładu. 24 października 1882 r. Maria, żona Ewalda, wraz z Józefem Kuncem byli rodzicami chrzestnymi Stefanii. Świadkiem tego sakramentu był również stryj dziewczynki Wojciech Wieczorek.

Zofię i Julię ochrzcił zasłużony dla białostockiej parafii katolickiej ks. Wilhelm Szwarz, odpowiednio 24 stycznia 1887 r. i 5 stycznia 1889 r. Rodzicami chrzestnymi Julii zostali spadkobierca dojlidzkiej fabryki Artur Hasbach (syn Ewalda i Marii)⁴⁹ i żona Juliusza Zommera, długoletniego zarządcy fabryki Wieczorka.

Z aktów chrztów chłopców, Antoniego (6 stycznia 1891 r.) i Alfreda (29 lipca 1893 r.), wiadomo, że ich ojciec już wówczas należał do zrzeszającej zamożnych przemysłowców cesarstwa 2. gildii kupieckiej. Z chwilą śmierci zaliczał się do 1. gildii, której przedstawiciele mieli prawo pierwszeństwa do prowadzenia handlu zagranicznego⁵⁰.

W 1893 r. Antoni Wieczorek z małżonką znaleźli się w gronie największych lokalnych fabrykantów (Commichau, Hasbach, Moes, Jacobi, Zachert, Jansen i in.) zaproszonych na ślub Alfreda Commichau i Anabelle Decker⁵¹. Z pewnością nie był to odosobniony przypadek, świadczący o pozycji społecznej Wieczorka.

⁴⁷ *Polscy oficerowie i policjanci zamordowani przez NKWD i pochowani w Katyniu, Miednoje i w Charkowie oraz obywatele RP z tzw. Ukraińskiej Listy Katyńskiej*, <http://www.katedrapolowa.pl/ofiary.php>, dostęp: 9 XI 2010 r.

⁴⁸ *Альфред Вечерек*, <http://nekropole.info/en/person/view?id=1813080>, dostęp: 20 XI 2012 r.

⁴⁹ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego sztambucha*, Białystok 2011, s. 32.

⁵⁰ APB, ASC Parafii Rzymskokatolickiej w Białymstoku, sygn. 18, k. 132v.

⁵¹ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 27–29.

Antoni Wieczorek – filantrop i działacz społeczny

Ugruntowane miejsce w białostockiej socjocie sprzyjało zaangażowaniu fabrykanta w liczne przedsięwzięcia. Jednym z nich, szczególnie ważnym dla katolika Wieczorka, była budowa neogotyckiego kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. W drugiej połowie XIX stulecia wzrost liczby mieszkańców Białegostoku i okolic wymusił starania o wzniesienie większej, adekwatnej do potrzeb parafian świątyni. Antoni Wieczorek towarzyszył inicjatywie od początku. W 1896 r. w prośbie białostockich wiernych, uzasadniającej budowę nowego kościoła, Wieczorek znalazł się w wąskiej czteroosobowej grupie reprezentującej 1500 podpisanych osób⁵².

Dopiero 19 września 1900 r., po uzyskaniu ostatecznej zgody władz cywilnych i duchownych, zawiązano Komitet Budowy Kościoła, na czele którego stanął ks. dziekan Wilhelm Szwarc. W jego skład weszło również czternastu obywateli miasta i 47 deputowanych z pozostałych miejscowości parafialnych, a wśród tych pierwszych – Antoni Wieczorek. Członkowie komitetu zajmowali się koordynowaniem zbiórki funduszy, ale także konsultowali rozmaite decyzje związane z inwestycją. Wieczorek wniósł na jej poczet znaczną sumę pieniędzy oraz dostarczył, zgodnie ze specyfikacją swego zakładu, elementy metalowe. Ofiarował cztery żelazne krzyże, w tym trzy szczytowe, i sygnaturkę o wartości powyżej 400 rubli. Sporządzone ok. 1914 r. zestawienie wydatków na budowę wymieniało:

„Fabryce żelaznej A. Wieczorka w Białymstoku, za wykonanie różnych robót z materiałem, jako-to: belki żelazne, ankry, lasze, krepowane klamry, obręcze żelazne, szruby, sztangy, okucie i pokrycie blachą drzwi zewnętrznych, żelazne sztachety z bramą i bocznymi furtkami [w neogotyckim ogrodzeniu od frontu kościoła – M.W.] 8487,64 rubli”⁵³.

Niedługo przed śmiercią fabrykanta, 17 września 1905 r., niewykończony jeszcze kościół został poświęcony przez ks. prałata Jana Kurczewskiego.

⁵² K.A. Jabłoński, *Katedra białostocka – jeden wiek w dziejach budowy*, w: *Bazylika Katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905–17 IX–2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005, s. 27–30.

⁵³ *Materiały do dziejów budowy katedry w Białymstoku*, oprac. T. Krahel, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2005, nr 4, s. 225–236.

Powyższa inicjatywa stanowiła tylko fragment działalności społecznej Antoniego Wieczorka. Był on członkiem Białostockiego Komitetu Handlu i Manufaktur, a w 1898 r. reprezentantem tegoż komitetu w Gubernialnym Urzędzie do Spraw Fabrycznych. Wiele lat sprawował funkcję kuratora Białostockiej Szkoły Handlowej⁵⁴. Występował również jako radca Banku Handlowego w Białymstoku⁵⁵. Podobnie jak żona Julia, Antoni nominalnie patronował funkcjonowaniu różnych instytucji dobroczynnych⁵⁶. Od 1898 r. był członkiem honorowym Towarzystwa Białostockiej Ochotniczej Straży Ogniowej⁵⁷.

Białostocka fabryka

Opisana wcześniej działalność miała swoje podstawy ekonomiczne w rozwijającym się przedsiębiorstwie Wieczorka. Kolejnym etapem tego progresu było przeniesienie produkcji, a z czasem również domu fabrykanta, z Krzywej w bezpośrednie sąsiedztwo stacji kolejowej przy ul. Nowoszosowej w Białymstoku. Na poczet planowanej inwestycji 7 listopada 1885 r. Antoni Wieczorek zawarł dwie umowy dzierżawy gruntów z chłopami⁵⁸ zamieszkałymi we wsi Białostoczek (obecnie dzielnica miasta). Na mocy aktów przez okres dwunastu lat – z terminem upływającym 7 listopada 1897 r. – trzymał w arendzie dwa place, płacąc roczny czynsz w wysokości 5,5 rubla srebrem czynszu oraz należne za nieruchomości podatki. Na wydzierżawionej ziemi Wieczorek mógł dowolnie wznosić budynki i nimi rozporządzać. Jednocześnie właściciele ziemi po upływie terminu dzierżawy zobligowani byli do jej przedłużenia o kolejne dwanaście lat na identycznych warunkach. W przeciw-

⁵⁴ *Памятная книжка Гродненской губернии на 1898 годъ*, Grodno 1898, s. 37; *Памятная книжка Гродненской губернии на 1902 годъ*, s. 106; *Памятная книжка Гродненской губернии на 1904 годъ*, Grodno 1904, s. 206; *Памятная книжка Гродненской губернии на 1906 годъ*, s. 89.

⁵⁵ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), sygn. 80, k. 23–25; М. Милаковскій, *Очеркъ Бѣлостока*, Київ 1897, s. 88.

⁵⁶ *Ś.p. Antoni Wieczorek...*, s. 288.

⁵⁷ *XXV-lecie Białostockiej Ochotniczej Straży Ogniowej 1898–1923*, red. A. Lubkiewicz, Białystok [1923], s. 7.

⁵⁸ Byli to bracia Marcin, Wincenty i Antoni Jakubowscy, a w drugim akcie: Józef Gawriluk (Gawryluk), Antoni Gawriluk (Gawryluk), wdowa Marianna Kondracka, bracia Jan, Wojciech i Kazimierz Kondracy oraz Jan Sosnowski.

nym razie musieliby zwrócić fabrykantowi wszystkie wydatki poniesione na zabudowę wedle wyceny powołanych przez sąd rzeczoznawców.

Wydaje się, że tym sposobem Antoni Wieczorek korzystnie zapewnił sobie przestrzeń do przeniesienia zakładu. Od braci Jakubowskich wydzierżawił plac o długości 82 sążni (ok. 175 m) i szerokości 6 sążni (ok. 13 m); od pozostałej grupy włościan – działkę o długości od 105 do 120 sążni (ok. 224–256 m) i szerokości 18 sążni (ok. 38 m). Od północnego zachodu ograniczał je wodociąg kolei warszawsko-petersburskiej, od południowego wschodu odcinek Szosy Warszawskiej, który z czasem zyskał nazwę ul. Nowoszosowej⁵⁹. Powierzchnia wydzierżawionych gruntów nieznacznie przekraczała jedną dziesięcinę tzw. skarbową (ok. 1,1 ha). Niedługo później rozpoczął z pewnością wznoszenie i wyposażanie budynków zakładu, który już w 1888 r. zaczął funkcjonować w Białymstoku⁶⁰. Prawdopodobnie dodatkowo fabrykant wziął w użytkowanie inne działki w sąsiedztwie, jednak brak na ten temat wzmianek źródłowych.

Zanim minął termin dzierżawy gruntów, 17 marca 1897 r. Antoni Wieczorek wystarał się o cesarskie pozwolenie na nabycie na własność posesji o łącznej powierzchni do trzech dziesięcin (ok. 3,3 ha), na których wzniesiono fabryczne zabudowania⁶¹. Powołując się każdorazowo na ww. zezwolenie, w kolejnych latach Wieczorek przeprowadził szereg transakcji kupna-sprzedaży, większość z chłopami wsi Białostoczek, którzy mieli tu grunta uzyskane w wyniku uwłaszczenia.

27 marca 1897 r. stawił się u białostockiego notariusza Piotra Kłobukowa w celu spisania aktu kupna ziemi o powierzchni jednej dziesięciny 2225 sążni kwadratowych (ok. 2,1 ha) od włościanina ze wsi Ponikła (obecnie gm. Dobrzyniewo Duże), Wojciecha Sobolewskiego. Nieruchomość ta graniczyła z Szosą Warszawską na południu, Koleją Poleską na północy, a po bokach z ziemią Jana Malinowskiego i Wojciecha Mozolewskiego⁶² oraz z posesją Macieja Mozolewskiego, na której stały

⁵⁹ APB, Akta notariusza Martynowa Mikołaja w Białymstoku, sygn. 1, k. 15v.

⁶⁰ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 198; J. Łukasiewicz, *Białystok XIX w.*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 3, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 111.

⁶¹ APB, SNSOG, sygn. 73, k. 186.

⁶² W akcie nie występują imiona Malinowskiego i Mozolewskiego, jednak można je ustalić na podstawie kolejnej transakcji z 29 listopada 1899 r. Por. niżej.

już budynki zakładu budowy maszyn i odlewni żelaza Wieczorka. Nabytek kosztował fabrykanta 300 rubli⁶³.

8 kwietnia 1897 r. za sumę 175 rubli kupił nieruchomość o powierzchni ok. 700 sążni kwadratowych (ok. 0,3 ha), na której stał murowany dom Wieczorków. Ciekawe, że sprzedawcą ziemi był *de facto* lokator Wieczorka, mieszkający w jego domu, Władymir (Włodzimierz) Panasewicz. Działka rozciągała się pomiędzy Szosą Warszawską a torowiskiem Kolei Poleskiej, po bokach mając od zachodu własność Antoniego Wieczorka (kupioną od Macieja Mozolewskiego), a od wschodu ziemię nieznanego z imienia Trohimowicza⁶⁴.

Pierwsze podejście do kolejnej transakcji Wieczorek wykonał 16 listopada 1898 r., chcąc kupić za sumę 100 rubli nieruchomość (z braku szczegółowego aktu nie sposób określić jej granic) od włościanina ze wsi Białostoczek, Konstantyna Malinowskiego. Akt nie uzyskał jednak potwierdzenia ze strony Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, gdyż posiadane przez Wieczorka carskie zezwolenie na zakup gruntów dotyczyło jedynie obszaru zajętego przez zabudowania fabryczne⁶⁵.

3 lutego 1899 r. wspomniany wcześniej Wojciech Sobolewski, jako pełnomocnik Antoniego Wieczorka, kupił w jego imieniu za sumę 100 rubli fragment ziemi o wymiarach 45 x 5 sążni (ok. 96 x 11 m) od Konstantyna Malinowskiego. Tym razem znajdowały się na nim trzy fabryczne magazyny, co ułatwia identyfikację niniejszego fragmentu posesji, a i sama transakcja nie wzbudziła wątpliwości notarialnych. Granice działki wyznaczały: z jednej strony ziemia Jana Roppa (wcześniej Jana Kropiwnickiego), z drugiej Antoniego Wieczorka (wcześniej Antoniego Kropiwnickiego), z następnej Kolej Poleska do narożnika, przy którym przechodziła droga włościan białostoczańskich, a wreszcie z czwartej strony granica wiodła po drodze do ziemi włościan wsi Białostoczek⁶⁶.

29 listopada 1899 r. Antoni Wieczorek nabył wystawioną na licytację zadłużoną nieruchomość, której poprzednimi właścicielami byli białostoczańscy chłopci – Jan Malinowski i Wojciech Mozolewski (Mazolewski). Jej południową granicę sta-

⁶³ APB, SNSOG, sygn. 98, k. 200–200v; sygn. 142, k. 86–87.

⁶⁴ Tamże, sygn. 98, k. 199–199v.

⁶⁵ Tamże, sygn. 73, k. 184–186.

⁶⁶ Tamże, sygn. 98, k. 201–201v.

nowiła ul. Nowoszosowa, a północną i wschodnią posesja zakładowa. Co więcej, na zakupionej ziemi Wieczorek już wcześniej wznosił murowany budynek, należący do zespołu fabrycznego⁶⁷.

17 czerwca 1899 r. Antoni Wieczorek, ponownie reprezentowany przez Wojciecha Sobolewskiego, za 100 rubli kupił na potrzeby swego zakładu działkę o kształcie trójkąta o powierzchni ok. 30 kwadratowych sążni (136,5 m²) od braci Michała, Wojciecha, Marcina i Wincentego Gawryluków (Gawryluków), chłopów z Białegostoczku, w granicach: z jednej szosa zwana Nowoszosową, z drugiej wodociąg kolejowy, a z trzeciej sadyba Manesa Rozenberga⁶⁸. Tę posesję po kilku latach, 22 lipca 1904 r., fabrykant odsprzedał zamieszkałemu przy Nowoszosowej właścicielowi Ludwikowi Szaniawskiemu⁶⁹, nie miała więc bezpośredniego wpływu na ostateczny kształt nieruchomości fabrycznej.

24 listopada 1900 r. Wieczorek zawarł następną transakcję z braćmi Gawrylukami (Gawrylukami), być może krewnymi chłopów, od których kilkanaście lat wcześniej wdzierżawił ziemię. Przedmiotem sprzedaży wartym 40 rubli była działka mająca 53 sążnie (ok. 113 m) długości od strony (Jana?) Roppa, a 54 sążnie (115 m) od torowiska kolei, zaś szerokości ponad 6 sążni (ok. 13 m) od strony kupującego Wieczorka, zabudowana już pomieszczeniami zakładowymi⁷⁰.

Na publicznej licytacji 13 marca 1904 r. Antoni Wieczorek odkupił 2/3 prawa własności do działki rodziny Siedleckich, ograniczonej od południa ul. Nowoszosową, a z pozostałych stron posesją fabryczną. Po potwierdzeniu notarialnym tej transakcji 29 listopada 1904 r., Wieczorek został współwłaścicielem nieruchomości z Antonim Siedleckim⁷¹. Niewykluczone, że przedsiębiorca zmierzał do uzyskania pełni praw do posesji, która stanowiła jedyny „wyłom” w jego zwartej własności⁷², jednak nie udało mu się to przed śmiercią.

⁶⁷ Tamże, k. 198–198v.

⁶⁸ APB, SNSOG, sygn. 76, k. 158–160.

⁶⁹ Tamże, sygn. 155, k. 39–40v.

⁷⁰ Tamże, sygn. 98, k. 202–203v.

⁷¹ Tamże, k. 197–197v.

⁷² Z analizy map z 1937 r. (APB, Akta miasta Białegostoku, sygn. 138) i 1959 r. (*Plan miasta Białegostoku*, Warszawa 1960, kopia elektroniczna w zbiorach Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Białymstoku) widać, że posesja fabryczna usytuowana była w całości na obszarze zajęтым obecnie przez powojenne zabudowania Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Tekstyliów Odzieżowych. Posesji mieszkalnej Wieczorka należałoby dzisiaj szukać w sąsiedztwie wjazdu na wiadukt przy ul. Dąbrowskiego.

Informacji o wyglądzie, rozplanowaniu budynków i wyposażeniu fabryki u schyłku życia Antoniego Wieczorka dostarczają źródła pisane i kartograficzne powstałe kilka lat po śmierci przedsiębiorcy. Jednym z nich jest plan sytuacyjny posesji zakładowej z 1909 r. załączony do podania przedłożonego w Wydziale Budowlanym Guberni Grodzieńskiej podczas starań o rozbudowę oddziału odlewniczego⁷³. Schematyczny rysunek uzupełnia opis sporządzony w 1913 r. na potrzeby transakcji kupna-sprzedaży zawartej pomiędzy fabrykantem Augustem Moesem a Zarządem Towarzystwa Akcyjnego Fabryki Budowy Maszyn i Odlewni Żeliwa „A. Wieczorek” w Białymstoku⁷⁴. Szczegóły założenia fabrycznego prezentuje il. 5.

Na ogrodzony drewnianym parkanem teren zakładu wjeżdżało się przez maszyną żelazną bramę, usytuowaną w pobliżu murowanej stróżówki (nr 1). Po lewej stronie wznosił się dwukondygnacyjny ceglany kantor fabryczny (nr 4), znakomicie widoczny na fotografii Józefa Sołowiejczyka w albumie *Виды города Бѣлостока*⁷⁵. Od północy do budynku biura przylegał murowany dwukondygnacyjny gmach zakładu budowy maszyn (nr 2) o długości 109,5 arszyna (ok. 78 m), od zachodu zaś jednoprzestrzenny, długi na 127,5 arszyna (90,5 m) warsztat (nr 3). Górował nad nim ośmioboczny ceglany komin o wysokości 60 arszynów (ok. 43 m). Kolejne pomieszczenia (nr 5 i 6) służyły maszynie parowej firmy Gerinc o mocy 150 KM, zaopatrzonej w czterometrowej średnicy koło zamachowe, która napędzała wszystkie maszyny i warsztaty fabryki. Ostatnim budynkiem w tej części zakładu (nr 8) był murowany jednokondygnacyjny oddział odlewniczy, w którym zainstalowano dwa piece hutnicze do wytapiania żelaza (tzw. wagnerki). Opis z 1913 r. wyszczególniał liczne maszyny zapełniające wnętrza wyżej wymienionych budynków: wiertarki, frezarki, tokarki, strugarki, podnośniki, maszyny do formowania odlewów, dwie elektryczne maszyny dynamo oraz dwa zewnętrzne dźwigi: ścienny do ładunków nieprzekraczających 60 pudów (984 kg) i obrotowy przeznaczony do ładunków sięgających 120 pudów (1968 kg).

Po przeciwległej stronie odlewni znajdowała się dwukondygnacyjna murowana kotłownia (nr 10), której gmach widzimy również po lewej na fotografii

⁷³ NHAB w Grodnie, f. 8, op. 2, d. 1920, k. 5–5v.

⁷⁴ APB, SNSOG, sygn. 120, k. 356–358v.

⁷⁵ Obecnie znane są dwa egzemplarze albumu przechowywane w Muzeum Historycznym w Białymstoku (sygn. MBHI/11407) oraz archiwum zakładowym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

z 1906 r., zamieszczonej w „Tygodniku Ilustrowanym”. Następny kompleks budynków, zlokalizowany na wschód od zakładu budowy maszyn, składał się z kuźni (nr 11), wspólnego warsztatu (nr 13), pomieszczeń do szlifowania odlewów (nr 12) oraz oddziału malarskiego (nr 14), służył więc wykańczaniu odlewanych elementów, które składowano pod drewnianą wiatą (nr 18). Przylegał do niej niewielki murowany magazyn (nr 15), w którym trzymano alabaster, odmianę gipsu wykorzystywaną przy wykonywaniu form odlewniczych. Sąsiedował z nim oszalowany deskami, jednokondygnacyjny dom z muru pruskiego przeznaczony na mieszkanie zarządcy fabryki (nr 16). Pozostałe zabudowania zakładu, w większości drewniane, służyły jako szopy, schowki na surowce np. drewno (nr 19), wozownia (nr 22) i wychodek (nr 20).

Budynki fabryczne były podłączone do miejskiej sieci wodociągowej, a zabezpieczenie przeciwpożarowe tworzyło dwanaście hydrantów rozmieszczonych na całej posesji. Dostęp do wody zapewniały także trzy kamienne studnie z zamontowanymi pompami. W północnej części nieruchomości wykopano na potrzeby zakładu staw. W późniejszych latach budynki zakładowe i mieszkalne oświetlano elektrycznością.

Oprócz zabudowań przemysłowych nieodłącznym elementem każdego kompleksu fabrycznego była rezydencja jego właściciela. W pełni zasługiwał na to miano dom Antoniego Wieczorka (nr 17): usytuowany równoległe do ulicy Nowoszosowej, murowany, dwukondygnacyjny *барский домъ*, o długości 33 i szerokości 9 arszynów (ok. 23 x 9 m). Od frontu zdobił go ganek, w wyższej kondygnacji rozbudowany w przeszkloną werandę. Od północy do budynku przylegała również murowana dwukondygnacyjna przybudówka, długości 51 i szerokości 12 arszynów (ok. 36 x 8,5 m). Na parterze znajdowało się dziesięć pomieszczeń mieszkalnych, a na piętrze czternaście. Na gospodarstwo fabrykanta składał się także stary sad owocowy, w którym rosło ponad siedemdziesiąt drzew. Od zachodu i południa sadybę otaczał park w stylu angielskim. Cały kompleks oparkaniono drewnianym ogrodzeniem o zróżnicowanej wysokości, od torowiska kolei poleskiej dodatkowo oddzielał go szpaler dekoracyjnych topoli.

Nieruchomość fabryczna przy ul. Nowoszosowej była najwyżej wycenioną w granicach miasta (na kwotę 137 500 rubli) jeszcze kilka lat po śmierci Antoniego. Do tej kwoty dochodziła działka z domem mieszkalnym Wieczorków, dla celów podatkowych oszacowana na sumę 12 500 rubli. Dla porównania, w 1910 r. posesję

z fabryką włókienniczą Aleksandra, Alfreda i Hugo Commichau wyceniano na 96 250 rubli, z kolei nieruchomości Tryllingów przy ul. Lipowej – na 100 tys. rubli⁷⁶.

Wielki zakład zatrudniający rzesze pracowników stał się w drugiej połowie XIX i na początku XX w. sceną działalności ruchu robotniczego (il. 6). W zasadzie tylko ten wątek dziejów fabryki doczekał się opracowań naukowych autorstwa Stanisława Kalabińskiego⁷⁷. Sygnalizując tylko zagadnienie warto wspomnieć o strajku zorganizowanym latem 1895 r. w wielu fabrykach okręgu białostockiego w następstwie wprowadzenia w 1894 r. w guberni grodzieńskiej „Przepisów o nadzorze nad zakładami przemysłu fabrycznego i o wzajemnych stosunkach fabrykantów i robotników”. Protest przeciw części zapisów ww. ustawy zamroził pracę w zakładach na kilka tygodni, na ulicach miasta pojawiły się kozackie patrole. Robotnicy z zakładu Wieczorka ogłosili strajk 17 sierpnia 1895 r. Antoni Wieczorek skłonny był do zaakceptowania postulatów protestujących, gdyż fabryka realizowała w tym czasie pilne zamówienie rządowe dla kolei⁷⁸.

W 1899 r. na skutek kryzysu gospodarczego Wieczorek zwolnił prawie połowę załogi⁷⁹. W efekcie agitacji kółka Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy w białostockiej fabryce maszyn 18 marca 1903 r. wybuchł strajk przeciwko różnorodności systemu płac i planowanym obniżkom zarobków. Protestujący żądali wydalenia dyrektora Juliusza Zommera i lepszego traktowania przez administrację zakładu. Stanowiska pracy opuściło blisko 450 robotników, którzy w kolejnych dniach, pod groźbą zwolnienia, powrócili do swych zadań. Jak zwrócił uwagę Kalabiński „był to pierwszy strajk ekonomiczny w tej fabryce, której robotnicy (zarabiający znacznie lepiej od ogółu włóknarzy białostockich) stali dotychczas na uboczu od wszelkiej działalności rewolucyjnej”⁸⁰.

Zajścia podobne do opisanych wydarzeń były „chlebem powszednim” pracy fabrykantów, choć towarzyszący im stres pośrednio przyczynił się do śmierci Anto-

⁷⁶ APB, Urząd Powiatowy Białostocki do Spraw Wymiaru Podatku Przemysłowego 1904–1914, sygn. 3, k. 31, 43, 94.

⁷⁷ M.in. *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1894–1896*, „Rocznik Białostocki” 1962, nr 3, s. 97–148; *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1901–1903*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 151–208; *Białostockie organizacje SDKPiL, PPS, Bundu, socjalistów – rewolucjonistów i anarchistów*, „Rocznik Białostocki” 1970, nr 20, s. 53–90.

⁷⁸ S. Kalabiński, *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1894–1896...*, s. 118–140.

⁷⁹ Tenże, *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1897–1900*, „Rocznik Białostocki” 1963, nr 4, s. 216.

⁸⁰ Tenże, *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1901–1903...*, s. 161–163.

niego Wieczorka. W 1905 r. zapadł na zapalenie płuc, które poważnie osłabiło jego zdrowie⁸¹. Ten sam rok obfitował w wypadki rewolucyjne: pierwszy strajk zorganizowano w lutym, później na początku lipca, pod wpływem robotników z kuźni domagających się podwyżki, zaprzestano pracy w pozostałych oddziałach. Wieczorek nie zgodził się na stawiane warunki, a pod koniec miesiąca zamknął zakład. Deputacje robotników w sierpniu wnosiły o ponowne przyjęcie wszystkich do pracy, jednak fabrykant odmówił około 80 osobom. W efekcie nastąpił dramatyczny zwrot akcji.

Wieczorem 27 sierpnia zamachowcy z Białostockiej Grupy Anarchistów-Komunistów rzucili dwie bomby w dom Antoniego Wieczorka. Pierwsza uderzyła w gabinet przemysłowca, w którym zwykle przebywał o tej porze, a niekiedy również sypiał. Druga trafiła w salon, gdzie osiemnastoletnia córka Antoniego, Zofia, grała na fortepianie. Wieczorek nie ucierpiał w zamachu, gdyż spał w innej części rezydencji, natomiast Zofia została lekko zraniona w nogę⁸².

Przełom 1905 i 1906 r. naznaczony dalszym kryzysem w przemyśle, brakiem zamówień, strajkami i dezorganizacją produkcji, budzący słuszne zaniepokojenie środowisk fabrykanckich⁸³, tylko pogorszył stan zdrowia Wieczorka. Jak napisano później w nekrologu: „Ostatnie wydarzenia, pełne jaskrawych wypadków, przyspieszyły koniec istnienia tej czulej i wrażliwej, chociaż [...], zdawało się, żelaznej organizacji”⁸⁴.

Antoni Wieczorek zmarł 25 lutego 1906 r. w Białymstoku na skutek choroby serca. Trzy dni później spoczął na cmentarzu farnym, pożegnany przez białostockiego dziekana i proboszcza ks. Wilhelma Szwarca⁸⁵, „niezliczony tłum publiczności, zgromadzonej na jego pogrzebie, deputacje, setki wieńców, tudzież listy z wyrazami żalu, nadesłane z różnych stron Europy”⁸⁶.

⁸¹ Ś.p. Antoni Wieczorek..., s. 288.

⁸² Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, t. 3: Królestwo Polskie i Białostoczczyzna, cz. 2: 1905 r., red. S. Kalabiński, Warszawa 1971, s. 823–825, nr 700.

⁸³ Depesze, „Kurier Litewski” 10 [23] XII 1905, s. 4; Depesze (Petersburskiej Agencji Telegraficznej), „Kurier Litewski” 11 [24] XII 1905, s. 3. Por. odezwę Koła Przemysłowców w Warszawie, opublikowaną na łamach „Przeglądu Technicznego” (Kronika bieżąca. Od Koła Przemysłowców, „Przegląd Techniczny” 1906, nr 4, s. 40).

⁸⁴ Ś.p. Antoni Wieczorek..., s. 288.

⁸⁵ APB, ASC Parafii Rzymskokatolickiej w Białymstoku, sygn. 18, k. 132v.

⁸⁶ Ś.p. Antoni Wieczorek..., s. 288.

Po śmierci fabrykanta. Epilog

Po śmierci fabrykanta orzeczeniem Sądu Okręgowego w Grodnie z 27 marca 1906 r. majątek rozdysponowano pomiędzy członków jego najbliższej rodziny. Wdowa Julia z Kunców otrzymała czwartą część spadkowych ruchomości i siódmą część praw do nieruchomości. Każda z córek Antoniego zyskała ósmą część ruchomości i czternastą nieruchomości, natomiast pozostały spadek testament podzielił równo pomiędzy synów Wieczorka: Romana, Antoniego i Alfreda. Spuścizna po kupcu składała się z posesji mieszkalnej i fabrycznej, wartych kilkadziesiąt tysięcy rubli gotowych produktów do sprzedaży oraz surowców, żywego inwentarza, pięćdziesięciu akcji Białostockiego Banku Handlowego, pieniędzy zalegających u różnych dłużników oraz 20 tys. rubli włożonych w dzierżawę młyna „Cerera” Eustachego Dawidowskiego przy ul. Młynowej. Łącznie spadek miał wartość blisko 340 tys. rubli, jednak 2/3 tej sumy stanowiły długi Antoniego Wieczorka w różnych bankach, a spadkobiercy zabiegali o jej wyłączenie z dziedzictwa⁸⁷. Wcześniej, 28 lutego 1906 r., Sąd Sierocy zdecydował o uczynieniu Romana Wieczorka i Julii Wieczerek prawnymi opiekunami małoletnich synów Antoniego⁸⁸.

W następnych latach kolejni zarządcy nie byli w stanie udźwignąć ciężaru prowadzenia firmy. Właściciele zakładu zdecydowali się zastawić nieruchomość fabryczną w celu uzyskania pieniędzy. Wyznaczony przez Wieczorków na pełnomocnika Juliusz Zommer 20 września 1908 r. pożyczyl od doktora matematyki Mojsieja Krewera oraz obywatela szwajcarskiego Eugeniusza Gerberga 100 tys. rubli pod zastaw posesji przy Nowoszosowej, znajdujących się na niej budynków i ich wyposażenia⁸⁹. Rok później, 7 września 1909 r., za tę samą kwotę Wieczorkowie zastawili fabrykę Marcinowi Sawickiemu⁹⁰. W rodzinie pojawiły się bliżej nieznane niesnaski, gdyż w 1910 r. Antoni junior i Alfred Wieczorkowie na swoją prośbę uzyskali w Sądzie Sierocym zgodę na zmianę prawnego opiekuna, zastępując Romana Wieczorka mężem ich rodzonej siostry Stefanii, inżynierem Władysławem Bernadzikiewiczem⁹¹.

⁸⁷ APB, SNSOG, sygn. 98, k. 191–192v.

⁸⁸ APB, Akta notariusza Janowskiego Bazylego w Białymstoku, sygn. 2, k. 109–109v.

⁸⁹ APB, SNSOG, sygn. 104, k. 123–125.

⁹⁰ Tamże, sygn. 107, k. 16–17.

⁹¹ Tamże, sygn. 110, k. 280–280v.

W sierpniu 1910 r. ponownie zastawiono zakład Krewerowi i Gerbergowi za kwotę 15 tys. rubli, natomiast 15 listopada 1910 r. zarządca zakładu J. Zommer, z upoważnienia spadkobierców, ponownie próbował zastawić nieruchomość fabryczną za 50 tys. rubli Waclawowi Kuncowi, szwagrowi Antoniego Wieczorka zamieszkałemu w Suwałkach. Jednak tym razem Białostocki Oddział Banku Państwowego zakazał Starszemu Notariuszowi Sądu Okręgowego w Grodnie potwierdzenia zawartego aktu tłumacząc, że Wieczorkowie zalegają ze spłatami swych długów w ww. banku, a także już trzykrotnie, wbrew obowiązującemu prawu, zastawili swój majątek. Bank Państwowy postulował, że zawarcie zastawu na korzyść Kunca, jako krewnego Wieczorków, nosi charakter fikcyjnej umowy dla ewentualnego większego obciążenia majątku długami i uniknięcia tym sposobem spłaty długów kredytatorów⁹².

Prawdopodobnie kłopoty finansowe skończyły się z chwilą powołania Towarzystwa Akcyjnego Fabryki Budowy Maszyn i Odlewni Żeliwa „A. Wieczorek” w Białymstoku, działającego na mocy statutu zatwierdzonego przez cara Mikołaja II w Liwadii 22 września 1911 r.⁹³ Zadłużoną nieruchomość Wieczorków wystawiono na licytację w marcu 1912 r., podczas której za sumę 188 tys. rubli kupił ją fabrykant z Choroszczy, August Moes. Transakcję zatwierdzono 5 maja 1912 r.⁹⁴ Pierwsze walne spotkanie akcjonariuszy towarzystwa odbyło się 10 listopada 1912 r. w Białymstoku. Wzięli w nim udział założyciele: kupcy August Moes i Rudolf Jakobi oraz członkowie: Waclaw Kunc, Roman Wieczorek, Tadeusz Straszewicz, Iwan (Jan) Dombrowski, Dymitr Rubinsztejn, Oswald Denst, Juliusz Zommer i Robert Frelich. Podzielili się oni między sobą akcjami towarzystwa, z których zdecydowana większość znalazła się w rękach A. Moesa⁹⁵. 1 lutego 1913 r. choroszczański sukiennik odsprzedał zakład ze wszystkimi zabudowaniami i maszynami zarządowi towarzystwa⁹⁶.

Dalsze losy fabryki, wzniesionej zasługą odważnego młodzieńca z Poznańskiego, toczyły się pod zmieniającą się administracją aż do II wojny światowej. Bra-

⁹² Tamże, k. 275v–282v.

⁹³ APB, SNSOG, sygn. 120, k. 356.

⁹⁴ Tamże, sygn. 119, k. 358–362v.

⁹⁵ Tamże, k. 352–353.

⁹⁶ APB, SNSOG, sygn. 120, k. 356–358v.

kło jej jednak scalającego wszystko właściciela, fabrykanta, kupca i filantropa Antoniego Hipolita Wieczorka.

*Antoni Hipolit Wiczorek (1844–1906).
A Short Biography of the Białystok Factory Owner
and the History of His Plant (till 1906)*

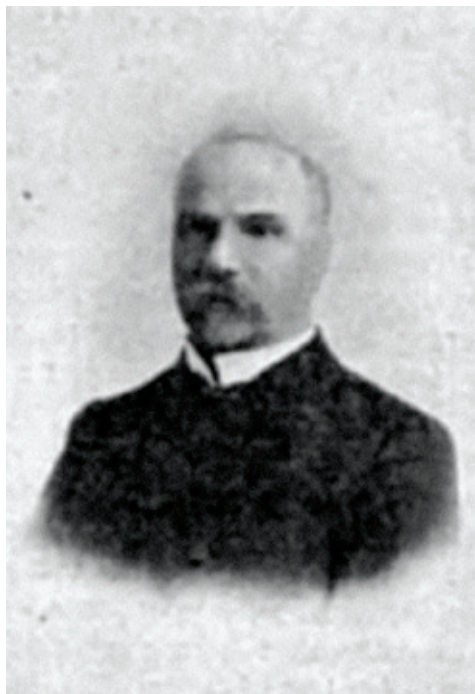
The article is in most part a biographical portrait of the Białystok factory owner Antoni Hipolit Wiczorek (1844–1906), who held the largest metal plant in the Western part of Grodno Guberniya. A separate section of the article is dedicated to the history of his plant, as an inextricable part of his life story, from the moment of its foundation, to Wiczorek's death in 1906.

He was born on January 19, 1844 in Rogoźno (in the Grand Duchy of Posen), in a bourgeois house of Wojciech Wiczorek and Józefa from the Dzieszkiewicz family. After receiving elementary education, in the years 1856–1865, he attended St. Mary Magdalene gymnasium in Poznań. He completed his education in Westphalia and Saxony, specializing in machine construction.

From 1874, in cooperation with an engineer Adolf Świącicki, he leased a factory in Krzywa, part of the Dojlidy property of baron Aleksander Krusenstern. Due to production for the demand of the Brest-Grajewo Railway, among other customers, in 1877, the company was able to purchase the plant. After Świącicki's death in 1878, Wiczorek managed the business on his own. He produced machines for agriculture, mills, breweries, as well as household appliances, and cast architectural and decorative components. From 1885, for twelve years, he leased land from the villagers of Białostoczek, which was located north of Warszawska Road (later Nowoszowska Street), vis-a-vis the Warsaw-Petersburg Railway in Białystok. Wiczorek erected new buildings on that land, and in 1888, he started production in the new localization. In the years 1897–1903, after receiving the Tsar's permission to purchase more land, Wiczorek bought most of the property, where he had already raised a factory and a house for his family.

He had two wives. In 1876, he married Anna Hilda Jansen from a Prussian family of Supraśl clothiers. They raised two children: a daughter, Halina Antonia, and a son, Roman Alfred. In 1879, Wiczorek was widowed, and in 1881, he married again, to Julia Kunc from Grodno, the daughter of Józef Kunc, an Austrian brewery owner. The couple had five children: daughters – Stefania, Zofia and Julia, and sons – Antoni and Alfred. As a prosperous factory owner, Wiczorek belonged to the fi-

nancial and social elite of the city. Among other functions, he was a member of the Białystok Committee for Commerce and Manufactures, and for many years served as a curator for the Białystok Commercial School. He also represented the Commercial Bank of Białystok. And from 1898, he was a member of honour of the Białystok Volunteer Fire Department. He died on January 25, 1906 from a heart attack, and was buried in the Farny cemetery in Białystok.

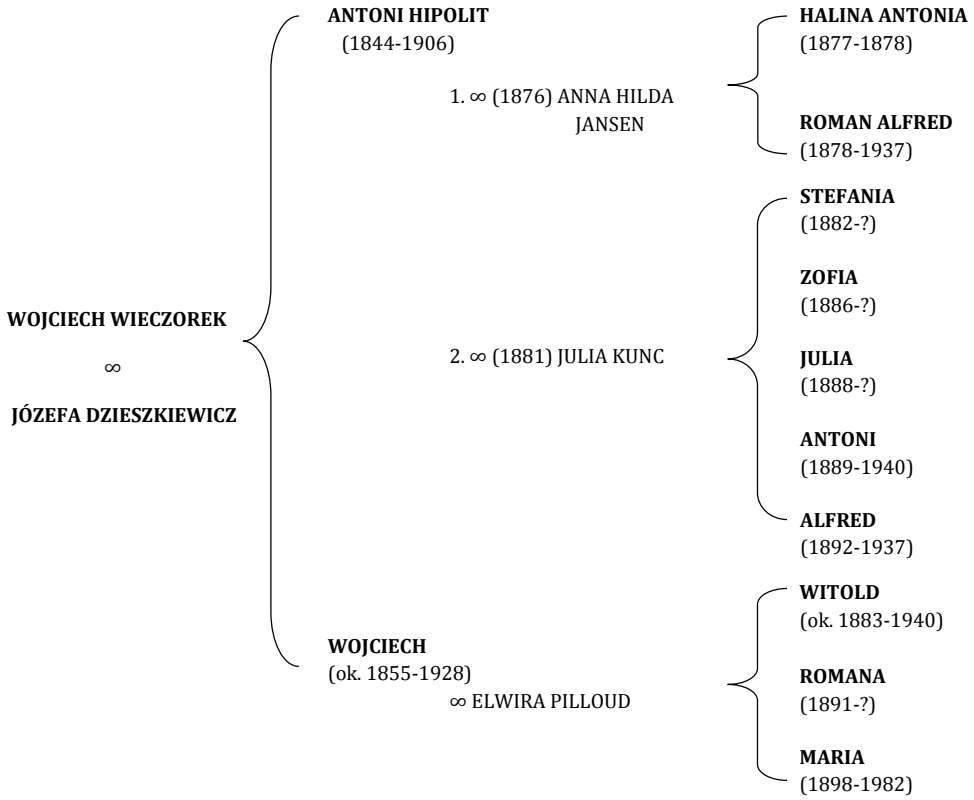
il. 1. Antoni Hipolit Wiczorek (1844–1906) („Tygodnik Ilustrowany” 14 IV 1906, s. 288)

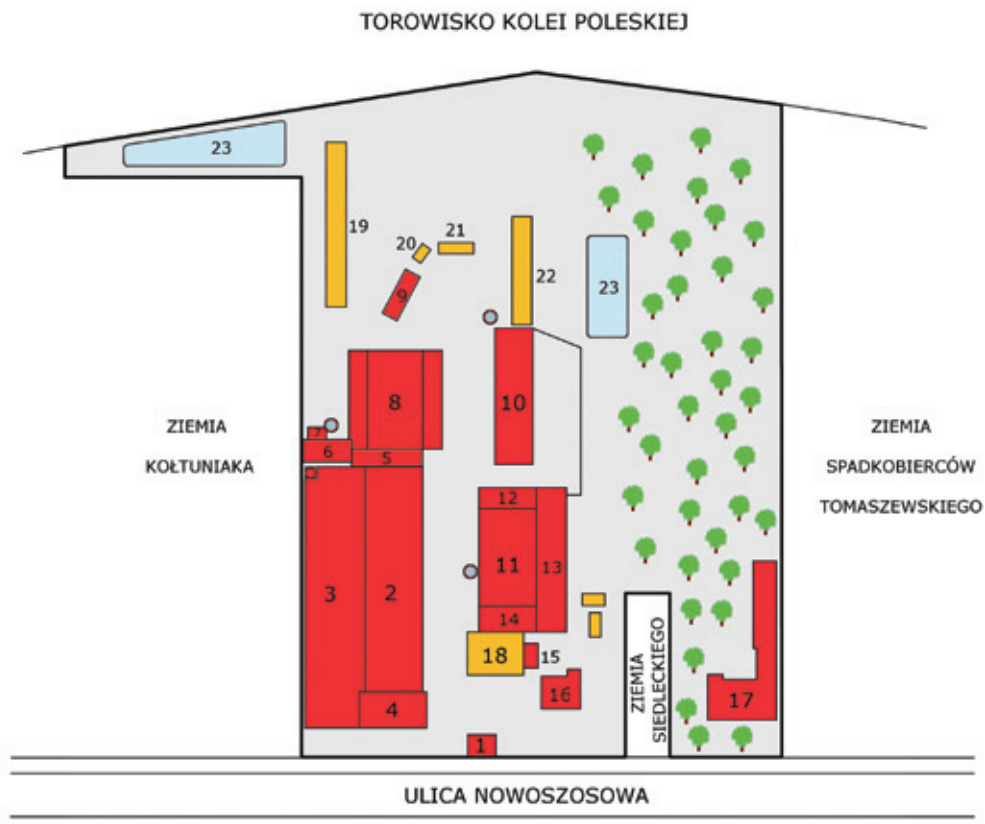
il. 2. Brat Antoniego Wiczorka – Wojciech (1855–1928). (zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku, MHBI/0395)

*il. 3. Syn Antoniego Wierzchorka – imiennik ojca Antoni (1889–1940)
(zbiory Muzeum Historycznego w Białymstoku, MHBI/0399)*

il. 4. Uproszczone drzewo genealogiczne białostockiej gałęzi rodziny Wieczorków (wyk. M. Wróbel)

LEGENDA:**Zabudowa murowana:**

- 1 – stróżówka
- 2 – zakład budowy maszyn
- 3 – wspólny warsztat
- 4 – biuro (kantór)
- 5 – pomieszczenie na maszynę parową
- 6 – pomieszczenie na kotły
- 7 – łaźnia
- 8 – oddział odlewniczy
- 9 – szopa
- 10 – oddział kotłów
- 11 – kuźnia
- 12 – pomieszczenie do szlifowania odlanych części

- 13 – wspólny warsztat
- 14 – oddział malarski
- 15 – skład na alabaster
- 16 – budynek mieszkalny – dom zarządcy
- 17 – budynek mieszkalny – dom fabrykanta

Zabudowa drewniana:

- 18 – wiata do składowania gotowych produktów
- 19 – wiata do składowania drewna (leśnych materiałów)
- 20 – wychodek
- 21 – wiata dla wozów
- 22 – stajnia i szopa
- 23 – stawy

il. 5. Schematyczne rozplanowanie zabudowań fabryki Wieczorka (ok. 1906 r.). Na podstawie planu z 1909 r. z zasobu Państwowego Historycznego Archiwum Białorusi w Grodnie (NHAB w Grodnie, f. 8, op. 2, d. 1920, k. 5–5v, wyk. M. Wróbel)

*il. 6. Robotnicy fabryki Antoniego Wiczorka w 1906 r.
(„Tygodnik Ilustrowany” 23 VI 1906, s. 485)*